

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

А. Е. Антонов-Овсієнко (Москва)

Л. Троцький — Й. Сталін — В. Антонов-Овсієнко (Фрагменти історії політичної боротьби)

У публікації розглядаються перипетії складних міжособистісних взаємовідносин Л. Троцького, Й. Сталіна і В. Антонова-Овсієнка в різні періоди їхньої діяльності. Підкреслюється, що в трагедії Троцького й Антонова-Овсієнка відбилася трагедія ленінського покоління комуністів. Осмисливши її, легше збагнути особистість Сталіна та механізм становлення його диктатури.

Троцький у порівнянні з Антоновим-Овсієнком, — без сумніву, діяч більшого масштабу. Та в долях їхніх було багато спільного: обидва ці видатні оратори й публіцисти відзначалися незалежністю суджень, далеко не завжди погоджувалися вони з ленінською більшістю.

Розпочавши революційну діяльність у 1902 р., Антонов-Овсієнко ввійшов згодом у близький контакт з більшовиками, не відмовляючись водночас від співробітництва з меншовиками. Через чверть століття сталінське керівництво назве подібну практику злочинною.

Меншовиків їхні опоненти почали цькувати ще до революції. У радянський час багатьом партійцям довелося гарячково шукати документи і факти на підтвердження свого безперервного, протягом не менш як 18 років, більшовицького стажу. Цього вимагали умови зарахування в Товариство старих більшовиків. Воно було створено у 1922 р., і Троцький відразу ж одержав туди запрошення, хоч, як відомо, в більшовицьку партію його прийняли тільки на VI з'їзді. Щось подібне відбулося й зі стажем А. Луначарського, членство якого в РСДРП(б) було оформлено, як і членство Троцького, у серпні 1917 р. Нині ж Анатолія Васильовича рахують членом партії з 1895 р. І таких прикладів немало.

Антонов-Овсієнко менш за все думав про стаж, однак, відчувши на собі незаслужені гоніння та наклепи, у 1934 р. вирішив усе ж звернутися з листом до голови Товариства старих більшовиків Омеляна Ярославського. «Хоч я формально через надмір ригоризму й рахував себе і в партії значуся членом партії з 1917 року, — писав він, — однак, по суті, на підставі своєї роботи, я маю не менше право на звання старого більшовика, ніж багато інших з польських с.-д. чи впередівців, більшовиків-примиренців, чи міжрайонців». Володимир Олександрович, вже вкотре, намагався відмежуватися від Троцького, нагадував про свої незгоди з ним у період першої світової війни та в 1917 році, але дістав відмову — поза всяким сумнівом, за вказівкою генсека.

Працюючи разом з Троцьким, Антонов-Овсієнко нерідко вступав з ним у непримиренні спори. Тут, мабуть, мали велике значення особливості характеру Льва Давидовича. У короткому вступі до книги спогадів про сімнадцятий рік Антонов-Овсієнко писав: «Тільки люди хворобливо розвинутого панського індивідуалізму, органічно чужі пролетарській партії, як Троцький, можуть претендувати на особливу провіденціальну роль у Жовтні. У ВРК ми відчували Троцького не як організуюче, а переважно як гальмівне, стримуюче начало, чуже ленінському керівництву, потрібному вловленню темпів, попередженню ворожих ударів»¹.

¹ Антонов-Овсієнко В. В семнадцатом году.— М., 1933.— С. 4.

Розглянемо перипетії складних міжособистісних взаємовідносин Троцького, Сталіна та Антонова-Овсієнка в різні періоди їхньої діяльності.

1906—1916 рр.

Відомостей про першу зустріч Антонова-Овсієнка з Троцьким ми не маємо. Можна лише з упевненістю сказати, що в 1906 р. Володимир Олександрович, який редагував у Петербурзі підпільну більшовицьку газету «Казарма», вже був знайомий з головою Петербурзької Ради Л. Троцьким. Через вісім років емігрантська доля зведе їх у Парижі, в редакції щоденної газети «Наш голос». Під жорстким пресом військової цензури вона до лютого 1917 р. не раз змінюватиме свої назви: «Голос», «Наше слово», «Начало», «Новая эпоха». На сторінках цього інтернаціоналістського органу поряд з М. М. Покровським, Д. З. Мануїльським, А. В. Луначарським, Д. Б. Рязановим, Л. Мартовим виступав і Л. Д. Троцький. В. І. Ленін справедливо критикував центристські погляди двох останніх авторів. У цей неспокійний час розброду Антонов стає на більшовицьку платформу. Редакція «Голосу» не проминула нагоди повідомити читачів про вихід у Швейцарії більшовицької газети «Социал-демократ». При цьому вона вітала тверду ленінську позицію даного друкованого органу, який розвінчував шовіністичний чад і виступав проти російського абсолютизму та соціал-патріотів — як західноєвропейських, так і російських.

«Поява женецького «Социал-демократа», — згадував Антонов-Овсієнко, — а також повідомлення про реферати Леніна проти Плеханова були величезною подією для всіх нас, інтернаціоналістів різних відтінків. Від імені редакції «Голосу», яка тоді складалася лише з Безробітного й мене, було зараз же надіслано Ленінові вітального листа, де заявлялося про цілковиту солідарність з поглядами «Социал-демократа» і пропонувалося використовувати «Голос» для розвитку цих поглядів». Однак відповідь не прийшла. Мабуть, лист з редакції «Голосу» затримала цензура².

Незабаром після Кінтальської конференції, на якій знову прозвучав ленінський заклик перетворити війну імперіалістичну на війну громадянську, Володимир Олександрович говорив Марку Талову: «Я цілком стою на позиції Леніна, у своїх поглядах завжди сходжусь з Ленініним і розходжусь з Троцьким»³.

Коли в Парижі з ініціативи Леніна організувався Клуб інтернаціоналістів, до нього було вирішено запросити членів редакції «Нашого слова» Залевського та Антонова-Овсієнка. Останнього рекомендував сам Ленін. Він вважав Володимира Олександровича чесним професіональним революціонером, довіряв йому і говорив: «Потрібно його берегти, залучати до роботи, допомогти йому очиститись від помилок. Товариш Антонов прийде до нас»⁴. Незабаром Антонов-Овсієнко з Залевським ввійшли в правління клубу. «Товариша Антона» більшовицька секція направила до французьких робітників, перед якими він виступав у ленінському дусі.

На запитання Т. Ф. Людвинської, чому він не розірве організаційно з меншовицькою групою і не ввійде відкрито в секцію більшовиків, Володимир Олександрович відповів, що залишається в групі Мартова для того, щоб боротися за перехід меншовиків на позиції Леніна⁵.

² Там же.— С. 48.

³ Там же.— С. 51.

⁴ Людвинская Т. Ф. Великий, простой.— М., 1964.— С. 23; Людвинская Т. Ф. Воспоминания о В. А. Антонове-Овсеевко (рукопис, що зберігається в архіві автора).— С. 3.

⁵ Людвинская Т. Ф. Воспоминания о В. А. Антонове-Овсеевко.— С. 3.

Цей багато в чому наївний план не вдався. За свідченням Луначарського, «Мартов не хотів поривати ні зі своїм меншовицьким центром, що коливався, ні навіть з правим крилом, що переходило в найсправжніший шовінізм. На редакційних зборах бурхливо обговорювалося питання про необхідність вимагати від Мартова самовизначення, і в цьому самовизначенні — розмежування з правим крилом»⁶. Зрештою, під тиском лівого крила Мартов пішов з редакції.

Що ж до Троцького, то Володимир Ілліч, пропонуючи допустити його в правління клубу, передбачив, що «маса швидко розбереться в ньому і зрозуміє, де правда». Справді, стабільного і значного впливу на масу Троцький ніколи не мав. Робітники, члени клубу, пролетарським чуттям уловлювали фальш в агітації Троцького. «За складені ним резолюції звичайно голосували три чоловіки: він сам, його дружина та її подруга»⁷.

Незабаром Троцький виходить з клубу, а потім — і з редакції. У 1916 р. Антонов-Овсієнко знову різко розійшовся з Троцьким, який мав намір відкрити свою партію в Росії⁸.

Ленін продовжував критикувати «Наше слово» за «платонічний інтернаціоналізм». При цьому він не забуває згадати про двох членів редакції, які займають активні ліві позиції⁹⁻¹⁰. Це були Антонов-Овсієнко і Мануїльський.

1917 р.

Лютнева революція зробила реальним швидке повернення емігрантів на батьківщину. Однак прибути в Петроград Антону Гальському (паризький псевдонім Антонова-Овсієнка) вдалося лише в квітні сімнадцятого. Його паризькі товариші — Мануїльський, Луначарський — перебували разом з Троцьким у міжрайонній організації. Володимир Олександрович пішов на їхні збори до Таврійського палацу. Зустріли його похмуро: знали, що товариш Антон не схвалює відособленства. Самі вони ще вагалися. Купка інтелігентиків норочить поставити свої умови масовій пролетарській партії. І Троцький, як завжди, риторичний і розпливчастий. Тріскучі фрази про міжнародне становище і повна зневага до «натовпу», селянства. Він уявляє себе вождем своєї «партії» і проповідує свій, особливий, шлях боротьби. Та шлях цей означав би падіння революції¹¹. Це — зі спогадів Антонова-Овсієнка.

Тоді ж, 24 травня 1917 р., він опублікував у «Правде» відкритого листа до ЦК РСДРП(б), в якому проаналізував причини відособленості міжрайонців. Її він вбачав у гурткових передсудах та індивідуалізмі деяких революціонерів. «Розкол у лавах революційних інтернаціоналістів... украй шкідливий, — писав Володимир Олександрович. — Він певною мірою підриває моральний престиж пролетарської партії. Він перешкоджає так жагуче необхідному нині організаційному закріпленню агітаційних успіхів інтернаціоналізму. З огляду на ці міркування я не вважав для себе можливим примкнути спільно з іншими нашеслівцями до «міжрайонної організації» і прошу прийняти мене до лав партії, що стоїть на платформі «Правди» і конференції 24—29 квітня, яку я поділяю».

Щоправда, міжрайонці недовго стояли осторонь революційних подій і приєдналися до більшовицької партії. Троцький як голова Петроградської Ради і запальний оратор після липневих подій, за відсутності Леніна, фактично очолив організаційну підготовку до повстання. Анто-

⁶ Прожектор.— 1928.— № 31.— С. 15.

⁷ Людвинская Т. Ф. Великий, близький, простий.— С. 24.

⁸ Правда.— 1928.— 8 апр.

⁹⁻¹⁰ Дня: Ленін В. І. Крах платонічного інтернаціоналізму // Повне збір. творів.— Т. 26.— С. 182.

¹¹ Антонов-Овсієнко В. В революції.— М., 1957.— С. 8—9.

нов-Овсієнко, ставши одним з військових керівників, не розходився з ним у головному. Що ж до терміну початку збройного виступу, то тут Володимир Олександрович слідом за Леніним займав більш рішучу позицію. Та це вже деталь.

У громадянську війну

Знищивши всіх справжніх організаторів Червоної Армії та її полководців, Сталін не тільки повикреслював їх імена з історії громадянської війни, а й привласнив заслуги страчених. Реальна історія цих років ще чекає на свого безстороннього літописця.

Антонов-Овсієнко ввійшов до складу ленінського Раднаркому як перший член колегії у військових і морських справах, разом з М. Криленком і П. Дибенком (через 20 років цих перших наркомів Сталін також знищить). Ленін довірив йому перший фронт на півдні країни — проти генерала Каледіна. Командуючий збройними силами, що діяли проти контрреволюції на півдні, Антонов-Овсієнко працював під безпосереднім керівництвом голови Реввійськради республіки Л. Троцького, який включив його до складу цього органу.

Сталін намагався підмінити командуючого військами, але з перших же днів проявив себе як інтриган і заздрісник. Свої провокації проти Троцького нарком у справах національностей, направлений у продовольчих справах в Царицин, влаштовував через Ворошилова. Розпалюючи у нього неприязнь до колишніх царських офіцерів і генералів, фахівців, що добровільно прийшли служити в Червону Армію, Сталін зривав виконання директив голови РВРР. На Царицинському фронті, де Сталін присвоїв диктаторські повноваження, його «командування» військами призвело до згубних наслідків. Нарешті, в жовтні 1918 р. Троцький добився його усунення.

Воєнні шляхи Антонова і Сталіна пересікалися неодноразово. 17 листопада 1918 р. Володимира Олександровича призначили командуючим Особливою групою військ Курського напрямку. Сталін ввійшов до складу Реввійськради групи. Однак боротьба проти німецьких окупантів на Україні не обіцяла переможних лаврів, та й робота на других ролях Сталіна не приваблювала. Тому він відбув незабаром до столиці.

Досить рано Сталін помітив довірче ставлення Троцького до Антонова. Голова Реввійськради республіки вбачав у ньому енергійного, ділового організатора і цілком компетентного стратега. Неприязнь Сталіна до Володимира Олександровича зародилася ще в дні Жовтневої революції: адже майбутній «вождь» практично не брав участі в збройному повстанні. Тепер ця неприязнь до героя Жовтня дістала новий імпульс.

Авторитет Троцького в армії був незаперечним. У ті роки робочі столи відповідальних працівників прикрашали бронзові й гіпсові бюсти Леніна і Троцького. Портрети радянських вождів поряд з портретами Маркса, Енгельса, Лібкнехта висіли на стінах. Антонов-Овсієнко шанував Троцького з часів Жовтневої революції, коли той очолював Петроградську Раду. На час же, про який ідеться, Троцький — друга після Леніна особа. Це, однак, зовсім не означало, що командуючий фронтом в усьому погоджувався з головою РВРР. Характерний щодо цього приклад — ставлення до Нестора Махна, з яким Антонов вів переговори за настійною рекомендацією Леніна. Важливо було нейтралізувати в загонах Махна вплив лівих есерів і анархістів та добитися від нього підпорядкування дивізії Чікваная. Командуючий Українським фронтом вжив заходів до матеріально-технічного постачання бригади Махна. Він звернувся до Раднаркому України та редакції «Известий» Харківської Ради з проханням підтримати ці заходи. Справа полягала в тому, що, як писав пізніше Антонов-Овсієнко, «несвоєчасний похід проти «махновщини» зривав намічену лінію. Він сприяв між іншим і тому, що

Махно, всупереч вказівкам командукру, домовлявся із Скачком про розгортання своєї бригади в дивізію; на це погодився й нарком т. Межлаук. Скасування, через характерно поспішний, суто адміністративний, політично незрілий наказ Троцького, цього погодженого з Наркомвоєном розгортання викликало вже прямий бунт махновців»¹².

Цитуючи це місце із «Записок про громадянську війну», зазначаємо все ж, що їх четвертий том вийшов у світ в 1933 р., коли Троцький числився вже за розрядом «ворогів революції».

У 1919 р. Український фронт під командуванням Антонова-Овсієнка несподівано для Москви добився успіху, очистивши всю територію України від військ своїх противників. Однак у зв'язку із створенням регулярної армії фронт було розформовано (15 червня). При цьому Троцький попередив колишнього командуючого, що про нове призначення не може бути й мови. Виявляється, в ЦК знайшлися наклепники, які, бажаючи дискредитувати Антонова-Овсієнка, зробили його винуватцем невдач Південного фронту, яким Володимир Олександрович ніколи не командував.

У своєму листі від 18 липня 1919 р. Антонов-Овсієнко просив ЦК об'єктивно розібратися в цьому питанні і вимагав або віддати його до суду, або повернути до військової діяльності¹³.

Очевидно, чиєсь бажання усунути Антонова від активного керівництва було таким сильним, що навіть Троцький не зміг переконати ЦК, і в серпні 1919 р. Володимир Олександрович був направлений у Вітебськ уповноваженим з продрозкладки.

1922—1924 рр.

Восени 1922 р. доля знову звела Антонова-Овсієнка з Троцьким. Володимира Олександровича призначили начальником Політичного управління РСЧА (ПУР). І хоч по партійній лінії воно було наділене правами військового відділу ЦК, практично це управління підпорядковувалося голові Реввійськради, наркому у військових справах. Тільки півтора року очолював Антонов-Овсієнко політичну роботу в армії, але період цей був сповнений подій історичного значення. У цей час Сталін, ставши генеральним секретарем ЦК, негайно приступив до завоювання партапарату. Насамперед генсек постарався заволодіти ключами до розподілу кадрів, що дало йому можливість крок за кроком зміцнювати свої позиції в центрі й на місцях. Троцький залишався головним конкурентом у боротьбі за владу. Тому його прибічників Сталін непомітно, поступово зміщує з відповідальних постів. Виконавці — під рукою: Молотов, Куйбишев, Орджонікідзе... Ці будуть служити йому вірно, до кінця.

Одночасно Сталін організовує цькування Троцького. Підручні генсека звинувачують наркома то в схиланні перед старими військовими спеціалістами, то в зневажанні армійських партійних органів, то в спробах внести розкол у ряди більшовицької партії. Ленін тяжко хворіє, і Сталін, використовуючи цю обставину, затіває політичні провокації. Володимир Ілліч шукає опори в Троцькому, але й у ньому не бачить надійного наступника. У своєму найближчому оточенні Ленін не знаходить людини, якій можна було б доручити головну справу свого життя. Про це свідчить його Заповіт.

У 1923 р. розпочалася внутріпартійна дискусія. Активну участь у ній взяло багато відомих діячів. Справедливо критикував центральний партійний апарат Троцький. У середині жовтня в ЦК з листом звернулася група відомих комуністів. У цьому документі (він увійшов в історію як «Лист 46-ти»), сповненому тривоги за долю революції, міститься

¹² Антонов-Овсієнко В. Записки о гражданской войне.— М., 1933.— Т. 4.— С. 115.

¹³ Лист не публікувався. Його копія зберігається в особистому архіві автора.

аналіз економіки, фінансів і практики партійного керівництва. «Режим, що встановився в партії, — говорилося в ньому, — абсолютно нетерпимий. Він убиває самодіяльність партії, підмінюючи партію підібраним чиновницьким апаратом... Становище, яке створилося, пояснюється тим, що режим фракційної диктатури всередині партії, який об'єктивно склався після X з'їзду, пережив сам себе». Автори листа звинувачували керівників, що втратили зв'язок з партією, у проведенні політики, згубної для країни. Вони запропонували негайно скликати розширену нараду ЦК.

Серед тих сорока шести, хто підписав цю заяву, був В. Антонов-Овсієнко. Він зробив важливу приписку до тексту: «Потреба в прямому й відвертому підході до всіх наших болячок так назріла, що цілком підтримую пропозицію скликання вказаної наради, аби намітити практичні шляхи, здатні вивести з утруднень, що нагромадилися».

«Нагорі» цей лист сприйняли як зухвалий випад проти партії. Андрій Бубнов, наляканий такою реакцією ЦК, поспішив зняти свій підпис, та було вже пізно: такого зручного для політичної провокації приводу ні Сталін, ні Зінов'єв упустити не могли. Об'єктивний розгляд листа, відверта товариська розмова — це Сталіна та його приспівників не влаштовувало. Скликаний невдовзі об'єднаний пленум ЦК і ЦКК оголосив авторів листа фракціонерами й звинуватив їх разом із Троцьким у розкольніцькій діяльності.

Характерна деталь: резолюція жовтневого (1923 р.) пленуму опублікована не була. Текст крамольного листа — також. У 30-ті роки, ставши незаперечним володарем, Сталін знищить одного за одним усіх, хто підписав того листа. Однак і тоді він не побачить світу. І довго ще з газетних полос та високих трибун сипатимуться прокльони на голови крамольних комуністів.

Однак у жовтні 1923 р. зміст «Листа 46-ти», як і виступів Троцького, став відомий багатьом членам партії. Довелось дещо визнати. 7 листопада Зінов'єв публічно, в газеті «Правда», погодився з тим, що тодішній стиль керівництва ущемляв партійну демократію. «Правда» закликала членів РКП(б) взяти активну участь у дискусії по статті Зінов'єва «Нові завдання партії».

Протягом трьох тижнів, починаючи з 13 листопада, центральний друкований орган РКП(б) публікував матеріали внутріпартійної дискусії. Вона виявилася такою плідною, що вже 5 грудня Політбюро та Президія ЦКК змогли на спільному засіданні одногосно прийняти резолюцію. Цей знаменний документ утверджував принципи колективності керівництва і свободи внутріпартійної критики. Резолюція вимагала, «щоб керівні партійні органи прислуховувалися до голосу широких партійних мас, не вважали будь-яку критику проявом фракційності і не штовхали цим добросовісних і дисциплінованих партійців на шлях замкнутості і фракційності...».

Посилання на «партійну дисципліну» при обговоренні питань партійного життя визнавалися неправильними, оскільки таке обговорення — невід'ємне «право та обов'язок членів партії». ЦК закликав боротися з «бюрократичними перекошуваннями партійного апарату і партійної практики».

Немає потреби порівнювати тексти «Листа 46-ти» і резолюції ЦК від 5 грудня 1923 р.: за духом і змістом вони — близнюки. Чи не тому текст резолюції був лише одного разу надрукований у «Правді» за 7 грудня 1923 р., а потім засекречений на десятиліття — для зручності фальсифікаторів. А заява 46-ти, як і всі виступи Троцького тих часів, була оголошена «троцькістською», тобто «контрреволюційною».

Начальник ПУР, вірний партійній дисципліні, відмовлявся від участі в дискусії. Коли йому запропонували виступити з доповіддю від опозиції на зборах у школі ВЦВК, він рекомендував звернутися з цією пропозицією до Радека чи Преображенського. Дізнавшись, що на зборах

виступатиме Зінов'єв, Антонов відправився туди зі своїм помічником Дворжцем. Цей співробітник у 1917 р., при Керенському, став прапорщиком, примкнув до революції, пізніше був прийнятий у партію безпосередньо ЦКК, перебував на партійному обліку в школі ВЦВК.

Зінов'єв поведився на зборах вельможно, третирував опонентів, вимагав безумовного підпорядкування «лінії ЦК». Дворжець, хоч як не утримував його Антонов, узяв слово і дав відсіч членові Політбюро, та ще й у досить різкій формі. А під час перерви Зінов'єв підсів до Дворжеця і кинув: «Ви виступили як прапорщик випуску Керенського...».

Невдовзі після пам'ятних зборів Дворжеця викликали в ЦКК. Ад'ютант Антонова повідомив про це свого начальника і додав:

— Дворжець побоюється арешту.

— Так... Зінов'єв — людина жорстока, мстива, — зауважив Володимир Олександрович. — Від нього можна чекати всього.

Зінов'єв, справді, вирішив розправитися із зухвалим сперечальником. Дворжеця заарештували, вислали на п'ять років. У тридцять сьомому його спіткала доля багатьох. Розправа над Дворжцем у грудні 1923 р. — один з найбільш ранніх симптомів сталінських репресій*.

27 грудня, коли Дворжеця вже «притягли», Антонов звернувся в ЦК з різким листом на захист комуніста, який скористався своїм «правом і обов'язком» обговорювати питання партійного життя. «Ми не царедворці партійних ієрархів! — кинув він в обличчя прибічника Сталіна. — Нездатні керувати, ви стіною відмежувалися від партії...». У цьому ж листі Володимир Олександрович спинився на кампанії цькування Троцького. «Не дозволимо паплюжити нашого червоного генерала!» — заявив начальник ПУРу.

12 січня 1924 р. Антонова викликали на засідання Оргбюро ЦК. Сталін звинуватив його у фракційній діяльності. Генсек з'явився на засідання не з пустими руками: на Антонова було заготовлено особливий матеріал. Начальникові ПУРу приписували спроби діяти автономно. Він, мовляв, не повідомив ЦК про скликання конференції партосередків військово-навчальних закладів і не погодив з Центральним Комітетом циркуляр ПУРу № 200. Ці докори, однак, не мали під собою підстав. Зокрема, згаданий циркуляр не стосувався перебудови армійських парторганізацій. У ньому лише ставився на обговорення ряд питань. Ця особливість згаданого документа підкреслювалася в статті «На колишній позиції», опублікованій Антоновим у «Красной звезде» 10 січня 1924 р.

На засіданні Політбюро Володимир Олександрович одержав записку від Дзержинського. «Потрібно боротися з Троцьким. І — до кінця, тому що у своїй боротьбі проти партії він об'єктивно стає центром організації дрібнобуржуазної реакції», — говорилося в ній¹⁴.

Скільки разів використовував Сталін авторитет Дзержинського у своїх корисливих цілях!.. Однак Антонова, з яким його зв'язувала нелегальна партійна робота з 1905 р., Фелікс Едмундович не переконав. Він уже зробив свій вибір.

Після особистої зустрічі із Сталіним у грудні Антонов-Овсієнко саме в ньому, в генсеку, побачив головну небезпеку розколу. Але боротися з таким вельми досвідченим противником потрібно було вже не шляхом дискусій. Це Антонов зрозумів дуже швидко.

Начальник ПУРу з'явився в кабінеті голови РВР і доповів:

— Лева Давидовичу, дивізія готова.

— Ну, Володимире Олександровичу, це — не більшовицькі методи. Так не можна**.

* Свідчення П. А. Прищепчика — ад'ютанта Антонова-Овсієнка.

¹⁴ Див.: Правда. — 1928. — 8 апр.

** Свідчення М. М. Поляка — начальника відділу преси ПУРу.

За місяць до цього з подібною пропозицією до Троцького приходив М. І. Муралов — командуючий військами Московського військового округу.

— Товаришу Троцький, дозвольте, я візьму роту червоноармійців і поставлю цю сталінську банду до стінки.

Наркомвоєн не дозволив*.

Через рік, коли Сталін уже усунув Троцького з відповідальних постів, до Льва Давидовича в Сухумі приїхав Костянтин Цінцадзе — колишній голова грузинської ЧК. «Ви, — сказав він, — його не знаєте. Ми тут всі добре уявляємо, чого він вартий. Це ж злочинець, він ні перед чим не зупиниться... Сталін усіх знищить і першим — Вас... З ним потрібно рішуче покінчити!» Однак і цього разу Троцький заборонив діяти й знову врятував генсека**.

Муралова й Цінцадзе Сталін знищить у 1937-му, слідом — Антонова-Овсієнка, Троцького — в 1940-му.

Та повернемося до подій 1924-го. На січневому пленумі ЦК Антонов-Овсієнко заявив: «Вважаю незаперечним правом члена партії вказувати членам ЦК на ту чи іншу небезпеку партійного становища; вважаю, що своїм листом виконав обов'язок партійця і Начпура, стурбованого становищем в армії та її парторганізації. Нарешті, ніякої небезпеки не міститься в моєму листі від 27 грудня, крім — подіяти в партійному порядку (через конференцію або з'їзд) на фракційно настроєних вождів з боку товаришів, що мислять партійно».

І коли тільки генсек встиг так ґрунтовно підготувати до цього засідання своїх підручних? Один з них звинуватив начальника ПУРу в тому, що він перетворив управління на штаб фракції, другий — у небажання працювати в контактi з ЦК, третього обурило погроза Антонова звернутися до селян, одягнутих у солдатські шинелі...

Володимир Олександрович з презирством відкинув ці наклепи:

— Я ніскільки не помиляюся, — заявив він членам ЦК, — що цій широко організованій кампанії задано певний тон, і не кимось іншим, як товаришем Сталіним^{14а}.

У цьому Антонов-Овсієнко, справді, не помилявся. Однак він явно недооцінив віроломства генсека. Пленум ухвалив залишити рішення Оргбюро в силі, але, знімаючи Антонова з поста начальника ПУРу, Центральний Комітет не наклав на нього партійного стягнення.

Сталін не міг пробачити Антонову-Овсієнку підтримки Троцького та зухвалого листа з вимогою «закликати до порядку вождів, що зарвалися». Ці слова генсек процитував на XIII партконференції і там же знову вдався до тієї самої інсинуації про «непогодження» заходів ПУРу та ЦК. Пояснюючи делегатам причину усунення Антонова, Сталін заявив, начебто останній «систематично відмовляється налагодити діловий контакт зі своїм ЦК».

Смерть Леніна розв'язала Сталінові руки. Одного за одним знімає він з відповідальних постів прихильників Троцького, деяких відправляє за кордон на дипломатичну службу. Фактично це було вигнання. Антонова-Овсієнка генсек направив з місією в Кантон.

Тут потрібно зауважити, що головною причиною усунення Антонова була не пряма підтримка ним Троцького, а різка критика сталінської фракційної політики.

* Свідчення П. А. Прищепчика — ад'ютанта Антонова-Овсієнка.

** Свідчення рідних К. Цінцадзе.

^{14а} Дані про наведені тут факти містяться в фондах колишнього Центрального партархіву Інституту марксизму-ленінізму в Москві (ф. 17, оп. 2, спр. 109, арк. 42—58).

1924—1928 рр.

Задумавши після смерті Леніна зайняти місце вождя, Сталін зробив усе можливе, щоб Троцького у дні похорону Володимира Ілліча не було в столиці. Генсек дав голові ЦВК Абхазької АРСР Нестору Лакоба завдання затримати Троцького в Сухумі, де він тоді відпочивав. Лакоба відправив Льва Давидовича в Лихни, у своє рідне село. Туди центральні газети не надходили, і Лакоба назвав Троцькому фальшиву дату похорону Леніна. (В архіві збереглося листування Сталіна з Лакоба, справжні документи).

Сталін досяг свого: виголосив над гробом вождя свою історичну «клятву». А Троцький встиг лише телеграму відправити.

Не минуло й кількох років, як партійцям почали навіювати, що Сталін є натуральним і незамінним продовжувачем справи Леніна. Підручні генсека зуміли впровадити цю казку і в свідомість так званих мас.

Поет Марк Талов, який у роки першої світової війни співробітничав з редакцією «Нашого слова», згадував, що говорив йому Володимир Олександрович наприкінці двадцятих: «Так, справді, Сталін — це Ленін сьогодні». На той час Антонов-Овсієнко повірив і в іншу партійну казку — про те, начебто Троцький є найлютішим ворогом соціалізму...

Після короткої дипломатичної місії в Китаї Антонов-Овсієнко з ярликом «троцькіста» був направлений повпредом у Чехословаччину. Тим часом на батьківщині відбувалися події, які не могли не створити його. Більшовиків-ленінців, учасників опозиції, з тим самим «троцькістським» тавром сотнями відправляли в далеке заслання, в Сибір.

Помітною віхою сталінських репресій став 1927 р. Тоді були виключені з партії і вислані відомі соратники Леніна. Однак Троцький, котрий одним з перших виступив проти згубної політики Сталіна, не усвідомив того факту, що генсек, по суті, вже здійснив «термідоріанський переворот» і продовжував із своїми прихильниками вважати, що ще не все втрачено, що «генеральну лінію» ще можна виправити. Лише найпрозорливіші — Раковський, Смирнов та деякі інші — не піддалися цій ілюзії. Решта опозиціонерів, майже всі, потішила генсека визнанням своєї вини. І Сталін повернув тих, хто розкався, в лоно партії.

До Антонова-Овсієнка не застосовували репресивних заходів. Його не виключали з партії. Навіть партійне стягнення обійшло Володимира Олександровича в двадцять третьому. Майже чотири роки минуло з тих пір, і в свідомості його відбулася переоцінка цінностей. 28 жовтня 1927 р. Антонов звернувся в Політбюро з визнанням правильності політики більшості ЦК і засудженням опозиції. При цьому він заявив про незгоду з організаційною лінією ЦК. До свого звернення Антонов-Овсієнко додав листа, адресованого Троцькому.

Політичний парадокс: піднявшись проти сталінського режиму і виступаючи на захист Троцького, Антонов, як показав час, не робив ніякої помилки. Історія вже виправдала і Мдівані, і Бухаріна... Всіх, хто стояв в опозиції сталінській диктатурі.

Весна 1928 р. застала Володимира Олександровича в Ковно (Каунас) на посту повпреда СРСР у Литві. Це було явне пониження: Сталін нічого не забув. Можна, однак, не сумніватися в тому, що зовсім не призначення на другорядну посаду підштовхнуло Антонова до рішучого повороту: він був чесним, принциповим політиком, чужим кар'єризму. Відважний революціонер, він був іноді, як і Троцький, наївним і прямолінійним. І відкритим для ударів. Цього разу Володимир Олександрович **повірів** Сталіну. Хитромудрі закулісні маневри генсека переконали його у зрадницькій суті так званого «троцькізму».

4 квітня 1928 р. Антонов-Овсієнко звертається до генсека з листом, у якому нагадує про свою нещодавню (жовтень 1927 р.) заяву в По-

літбюро. Тепер, після ряду активних виступів опозиціонерів, він цілком поділяє політику ЦК і в організаційній галузі. Звідси — один крок до схвалення практики репресій. І Антонов робить цей крок: «Я впевнений, що Володимир Ілліч був би цілком з ЦК в його боротьбі з опозицією, тільки був би більш швидкий на розправу». Нагадавши Сталінові про свої принципи незгоди з Троцьким у 1914—1917 рр., Антонов пише: «Мене несправедливо вважають давнім і правовірним «троцькістом» і робить акцент на тому, що кожного разу йому «доводилося поривати з Троцьким якраз на питанні про ставлення до партії». Тут він змішує партію як таку зі сталінською фракцією. Але це вже деталь. Більше всього, мабуть, генсека порадувало таке визнання автора звернення: «Я повинен, насамперед, саме вам, т. Сталін, сказати, що бачу ясно, наскільки ви тоді мали рацію у своєму ставленні до Л. Д. Троцького та його опозиції, і наскільки я не мав рації. Ви цілком правильно вловили, що, піднімаючи розмову про переродження старого кадра і протиставляючи старикам молодь, Троцький виявляв своє недовір'я до історичної більшовицької партії і орієнтувався на побудову іншої партії, що пориває з традиціями більшовизму і, в основному, з її ідеологією»¹⁵.

Чи варто дивуватися тому, що Сталін зараз же передав цього листа в редакцію «Правди», хоч автор і не просив про публікацію.

Кажуть, що Бухарін, прочитавши цього листа, зауважив з гіркотою: «Мені соромно за сивини Антонова-Овсієнка». Реакція Троцького була нищівною. Критикуючи опозиціонерів, що розкаялися, він згадав і про «смердяковське плазування Антонова-Овсієнка»¹⁶.

Володимир Олександрович щиро помилявся. Він, справді, ніколи не кривив душою перед партією. Однак це не знімає з його імені ганебної плями.

1934 р.

Як пояснити подібні вчинки? Хіба що політичним інфантілізмом. Він дався взнаки ще раз у грудні 1934 р. Троцький на вбивство Кірова відгукнувся статтею «Каїн, де твій брат Авель?». Антонов-Овсієнко й цього разу повірив генсеку, який звинуватив у цьому вбивстві Каменєва та Зінов'єва.

1936—1937 рр.

У так званому відкритому судовому процесі 1936 р. Троцький відразу ж розпізнав спектакль, поставлений Сталіним на сцені Жовтневого залу Будинку Спілок. Антонов-Овсієнко зажадав в «Известиях» смертної кари «зрадникам» Каменєву і Зінов'єву. І ще раз принагідно прокляв Троцького. Головного режисера судової вистави він назвав «гірським орлом».

Призначений восени 1936 р. генеральним консулом у Барселоні, Антонов вважає за свій партійний обов'язок виступити проти іспанських троцькістів. Однак організацію терору проти прихильників Троцького (в Каталонії) Сталін доручив не йому. Такого роду делікатні справи він доручав лише своїм улюбленцям — агентам Луб'янки. Про справжнє ставлення генсека до Антонова-Овсієнка можна судити з того, як зустріли його — колишнього посла СРСР у Польщі — в Центральному Комітеті. Він повернувся з Варшави у травні 1934 р., і йому запропонували посаду заступника голови Товариства сприяння обороні, авіації і хімічному будівництву (Тсоавіахім) — звичайно ж, як насмішку і — з відома генсека. Потім Секретаріат ЦК направив Антонова до Ворошилова, який займав на той час посаду голови РВР. В роки громадянської

¹⁵ Правда.— 1928.— 8 апр.

¹⁶ Вопр. историн.— 1989.— № 12.— С. 82—83.

війни він був підручним Сталіна і в міру сил заважав справі оборони Радянської держави. Антонов-Овсієнко командував фронтами. А в 1934-му Клим Ворошилов відмовився ввести його до складу РВР — знову ж з відома генсека. Нарешті, Сталін змиловився і призначив Антонова прокурором РСФРР. Однак і тут злукавив, підпорядкувавши його А. Я. Вишинському — великому фахівцю з цькування чесних людей.

Гру «в котика та мишку» Сталін продовжив у 1937 р. Восени Антонов-Овсієнко повернувся з Іспанії і одержав з рук «вождя» пост наркома юстиції республіки. Через місяць Сталін наказав заарештувати його як «ворога народу»... Стратили героя Жовтневого збройного повстання в Петрограді 8 лютого 1938 р., одночасно з О. Я. Аросевим — керівником Московського повстання. Через два роки довга рука дотягнеться до Троцького. Така логіка сталінського контрреволюційного перевороту.

Та повернімося до так званих відкритих судових процесів 1936 — 1938 рр. Саме тоді знялася гігантська хвиля наклепів та інсинуацій на адресу Троцького та його прихильників. Задумавши вбивство соратника Леніна, Сталін подбав про створення атмосфери ненависті до вигнанця. Це нагадує окремі сторінки відомого роману Д. Орвелла «1984». На відкритих процесах майже всім підсудним інкримінували прямі зв'язки з Троцьким. Та улаштувачу подібних містерій цього здалося замало. Засуджені до розстрілу в своїх проханнях про помилування ще й ще раз — на порозі смерті — проклинали Троцького і славили мудрого й милосердного вождя. З півтора десятка клопотань процитую три.

Н. О. Князєв: «Гадина троцькізму мене згубила найпідлішим чином мерзенного облутування спільно з японською розвідкою»¹⁷.

Від родини Л. П. Серебрякова: «Його прилучення до троцькістської опозиції можна пояснити лише підпорядкуванням чийсь злій волі»¹⁸.

І. М. Смирнов — революціонер незламної волі. Однак і його сталінські слідчі змусили до покаяння: «Наприкінці життя я зробив величезну помилку: пішов за Троцьким і протягом ряду років вів боротьбу проти партії як троцькіст»¹⁹.

Історія взаємовідносин Антонова-Овсієнка і Троцького досить повчальна. В трагедії цих революціонерів відбилася трагедія ленінського покоління комуністів. Осмисливши її, легше збагнути особистість Сталіна та механізм становлення його диктатури. І роль Троцького у викритті сталінізму.

У своїх політичних виставах Сталін-драматург і Сталін-режисер, як і Сталін-актор (в одній особі), не міг обійтися без лиходія. Коли б він не визначив на цю роль Льва Троцького, то знайшов би когось іншого: зумів же він населити історію партії багатьма вигаданими злочинцями. Але Троцький... Він потрібний був генсеку як антипод непогіршимому генію.

Посмертна доля Троцького і так званих «троцькістів» виявилася з волі Сталіна жорстокою. Злива проклять і наклепів не слабшала ні на день. Сотні тисяч ні в чому не повинних людей продовжували поповнювати тюрми й табори з непередбаченими карним кодексом літерними статтями типу КРТД — контрреволюційна троцькістська діяльність. Загибель Троцького не могла втамувати помсти кремлівського прикажчика. Переслідування «троцькістів» продовжувалося й після смерті Сталіна — до сьомого коліна. Таврували навіть реабілітованих посмертно. Так, у відомому підручнику «Історія КПРС» за редакцією Б. Пономарьова Антонова-Овсієнка і Бубнова, як і колись, вперто на-

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. Р-3316, оп. 2, спр. 1982, арк. 37, 38 (автограф).

¹⁸ Там же, арк. 9-зв (автограф Т. М. Серебрякової).

¹⁹ Там же, спр. 1842, арк. 8 (автограф).

зивали «троцькістами». У багатотомній «Історії КПРС» Антонов також проходить по розряду троцькістів.

Ця кампанія фальсифікації історії скінчилася тільки напередодні 1990 р., через півстоліття після вбивства Троцького. До відновлення історичної правди в усій її повноті залишилося набагато. Цей процес незворотний.

Одержано 24.05.91

В публикации рассматриваются перипетии сложных межличностных взаимоотношений Л. Троцкого, И. Сталина и В. Антонова-Овсеенко в разные периоды их деятельности. Подчеркивается, что в трагедии Троцкого и Антонова-Овсеенко отразилась трагедия ленинского поколения коммунистов. Осмыслив ее, легче познать личность Сталина и механизм становления его диктатуры.

До уваги вчителів історії

Вийшов у світ пробний навчальний посібник для 10-11 класів середньої школи «Історія України» (автори — М. В. Коваль, С. В. Кульчицький, Ю. О. Курносів, В. Г. Сарбей). Вийшов — і одразу застарів. Міністерство народної освіти незалежної України докорінно переглянуло зміст та умови викладання історії. В основу покладено курс історії України. Курс історії СРСР ліквідовано. Історія Росії та інших республік колишнього Радянського Союзу вивчатиметься в курсі всесвітньої історії.

Інститут історії України Академії наук України у вересні 1991 р. увійшов з пропозиціями в Міністерство народної освіти про докорінні зміни в структурі і змісті навчального посібника для 10-11 класів. Пропозиції прийнято, а посібник вже перероблено. Однак його вихід у світ, очікується не раніше 1992/93 навчального року. Щоб полегшити вчителю викладання історії України відповідно до нової програми, «Український історичний журнал» починає з № 5 друкування заново написаних розділів цього посібника. Першим друкується комплекс розділів, що висвітлюють визвольні змагання українського народу в 1917—1920 рр.:

- Розділ I. Утворення УНР. Центральна Рада;
- Розділ II. Українська Держава Павла Скоропадського;
- Розділ III. Відродження УНР. Директорія;
- Розділ IV. Утвердження УСРР. Боротьба радянських і петлюрівських військ з денікінцями;
- Розділ V. Становище в УСРР у 1920 р. Радянсько-польська війна.

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ «УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»!